

■ УДК 125.5:101.9 СЕНЕКА

М. В. Дяченко, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії та політології, Харківська державна академія культури, м. Харків

ТЕМА ЖИТТЯ І СМЕРТІ В ЕТИЧНІЙ ФІЛОСОФІЇ СЕНЕКИ

Зазначено, що Сенека розглядає життя і смерть як феномени ціннісної свідомості. Акцентується на усвідомленні смерті як завершальної події в людському житті. Розумне світосприйняття, згідно із Сенекою, — це переборювання страху смерті, її трагізму і передумова оптимістичного ставлення до людського життя, визначення його сенсу.

Ключові слова: людина, життя, смерть, хвороба, страх смерті, розум, сенс життя, мужність.

Н. В. Дьяченко, доктор философских наук, профессор, заведующий кафедрой философии и политологии, Харьковская государственная академия культуры, г. Харьков

ТЕМА ЖИЗНИ И СМЕРТИ В ЭТИЧЕСКОЙ ФИЛОСОФИИ СЕНЕКИ

Отмечается, что Сенека рассматривает жизнь и смерть как феномены ценностного сознания. Акцентируется на осознании смерти как завершающего события в человеческой жизни. Разумное мировосприятие, согласно Сенеке, — это преодоление страха смерти, ее трагизма и предпосылка оптимистического отношения к человеческой жизни, определения ее смысла.

Ключевые слова: человек, жизнь, смерть, болезнь, страх смерти, разум, смысл жизни, мужество.

M. V. Diachenko, Doctor of Philosophical Sciences, the Head of the Department of Philosophy and Political Science, Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv

THE THEME OF LIFE AND DEATH IN SENECA'S ETHICAL PHILOSOPHY

The author states that Seneca regarded the life and death as the phenomena of value consciousness. Particular attention is paid to the awareness of death as the final event in human life. A reasonable perception of the world, according to Seneca, is to overcome the fear of death, its tragic element and a prerequisite of optimistic attitude to human life, determination of its meaning.

Key words: person, life, death, disease, fear of death, mind, the meaning of life, courage.

Постановка проблеми. Питання життя і смерті постійно перебувають у центрі уваги науки, філософії, релігії. Особливість їх антропологічного виміру полягає в тому, що людина — це єдина істота,

яка, на відміну від інших живих істот, усвідомлює необхідність смерті. Залежно від глибини усвідомлення невідворотності цієї події, вона формує відповідну стратегію життя, визначає сенс свого буття у світі. Відомо, що в античній філософії намагалися оптимально вирішити ці питання, обґрунтовували необхідність розумного їх тлумачення, зокрема Сократ, Платон, Арістотель, Епікур та інші мислителі. Особливо означеною проблематикою цікавилися стоїки, серед них — Сенека.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Жодна філософія, зорієнтована на вивчення феномена людини, не може уникнути проблеми життя і смерті, сенсу буття людини. У філософській антропології, філософії життя, екзистенціалізмі й інших способах філософування вона — у центрі етико-філософських розмислів. Н. Аббаньяно, М. Бердяєв, М. Бубер, Е. Дюркгейм, Е. Касірер, Тейяр де Шарден, З. Фрейд та багато інших значну увагу приділили висвітленню цієї надскладної проблематики. Існує історико-філософська традиція стосовно неї, складовою якої є вчення стоїків, зокрема Сенеки. Основні ідеї стоїцизму висвітлювали Діоген Лаертський [1], Цицерон, Плутарх. Деякі аспекти означеної теми потребують спеціального розгляду. Окремі питання філософії римських стоїків викладено в публікаціях автора [2].

Мета статті — звернутися до розмислів Сенеки для виявлення місця й ролі смерті в житті людини, визначення сенсу її буття і призначення у світі.

Виклад основного матеріалу дослідження. В одному з листів до свого учня Луцілія Сенека писав: «Усе в нас, Луцілію, чуже і лише час належить нам» [3, с. 6]. Але навіть і він — час, який, здавалося б, «наш», у дійсності, є таким лише умовно. І баланс його, згідно із Сенекою, такий: «Частину нашого часу забирають силоміць, частину крадуть, частина ж витрачається даремно» [3, с. 5]. Але навіть тією чвертю, що залишилася, людина розпоряджається недбало. «Придивися уважніше, — писав він, — адже найбільшу частину життя ми витрачаємо на марні справи, значну його частину — на ледарювання, і все життя — не на те, що потрібно» [3, с. 5-6]. Наставляючи свого молодшого друга, Сенека закликав його берегти наданий долею час, не витрачаючи ні миті. «Дій же так, Луцілію, як ти пишеш: не втрачай ані години» [3, с. 6]. Бережливість — найрозумніша стратегія стосовно часу, адже час і є нашим життям. Справді, вникнемо у філософський смисл часу. Час — це перебіг життя — загальний порядок зміни життєвих станів, протяжність буття. Як онтологічна сутність час плине начебто незалежно від сприйняття, перебуваючи в постійній динаміці, існує «сам по собі». Він плине швидше, ніж змінюється суб'єктивна реальність, випереджає її. Наше індивідуальне життя не наздоганяє

часу, воно начебто постійно запізнюється. Тому здається, що час тікає від нас, і ми постійно живемо «навздогін». Інерційне сприйняття життя немовби відриває його від реально існуючої часової тривалості.

Насправді, якщо відволіктися від цієї типологічної ілюзії, час і життя — єдино суть: час — життєвий, а життя — часове. Час і є нашим життям, він — його тривалість, продовження, зміна станів буття. Тому Сенека й акцентує на думці: «Все в нас чуже, й лише час належить нам тому, що він — наше життя. Відхід часу-життя — це смерть. Смерть — не те, що маячить десь там, попереду, і колись, у віддаленому майбутньому, прийде до нас. Ні, вона щомиті з нами, забираючи життя окремими частинами, подібно до того, як ми щоденно відриваємо аркуші календаря. «Жити — значить помирати», — проголошує діалектика. Життя смертельне, смерть життєва, час — процесуальна єдність одного й іншого — тривалість життя-смерті. Про те, що смерть ми носимо в себе за плечима, люди часто забувають, їх утішає психологічна омана. Людина вибудовує життя приблизно так: я зараз живу і маю намір ще жити скільки завгодно. Вона не хоче не тільки говорити, але й думати про смерть, яка «за плечима», тобто перебуває «тут і зараз». «Чи знайдеш ти такого, хто цінував би час, хто знав би, чого коштує один прожитий день, хто розумів би, що вмирає щомиті?» — запитував Сенека в Луцілія, — і констатував: «У тому-то й біда наша, що смерть ми бачимо попереду; а більша частина її у нас за плечима, — адже скільки літ минуло і все належить смерті» [3, с. 6].

Згідно із Сенекою, ніхто сам собі не належить, ми — всі — заручники і боржники могутнього власника — смерті. Остання зримо і незримо, наяву й інкогніто з нами, у кожному із нас. Вона — лише менеджер і розпорядник, для неї немає санів, посад, соціальних статусів і заслуг. «Настане час, котрий знову об'єднає нас і зілє воедино», — писав Сенека [3, с. 128]. Час в образі смерті зрівняє всіх. Як безперервна змінюваність буття він забирає із собою у свою безодню кожний феномен, що перебуває в стані усталеності, рівноваги, спокою. Те, що виникає, повинно щезнути, те, що живе, повинно померти. «*Nasendo morimur*» («Народжуючись, ми вмираємо») — так говорить в латинському прислів'ї.

Старість — природний стан життя, його фінал. Старіє людина, а разом із нею старіють речі, з якими вона зжилася, здавалося б, назавжди. Про синхронне старіння себе та речей писав Сенека Луцілію: «Куди не повернуся — усюди бачу свідчення моєї старості» [3, с. 23]. Приїхавши до своєї позаміської садиби та побачивши її занепадіння, він лає управителя маєтком: мовляв, куди ж ти дивишся, все занепадає. Управитель відповідав, що це відбувається тому, що

садиба вже стара. «Садиба стара!» — цей аргумент заставив господаря маетку замислитися. Він констатував: будівля занепадає, стає непригодною для проживання і її вже не можна відремонтувати. «Ось чим я зобов'язаний своїй замиській садибі: куди б не оглянувся — усе свідчить, який я вже старий», — констатував Сенека [3, с. 24]. В одному з листів Луцілію він зазначав, що й сила, й краса поступаються місцем старості [3, с. 54]. Найпоширеніша реакція людини на факт старості — відчай, беспорядність перед молохом усепоглинаючого часу. «Складно усвідомлювати, що життя минуло, і бачити смерть перед очима» — ця реакція цілком очікувана для старіючої людини. Але якщо вона філософськи зорієнтована, то мислить дещо інакше — виважено й оптимістично, трагізм її світовідчуття пом'якшує життєвська мудрість, людина оцінює своє життя без емоцій і сприймає його фінал спокійніше.

Ось і Сенека, наблизившись до «останньої межі», роздумливо говорив: «Що ж, зустрінемо старість з відкритими обіймами: адже і вона сповнена певних насолод, якщо знати, як користуватися нею. Плоди для нас смачніші понад усе, коли їх залишається все менше; діти красивіші, коли завершується дитинство. Любителям випити смачніша остання чаша, яка довершує сп'яніння» [3, с. 24]. Старість — це ще та стадія буття, коли життя вже майже минуло, але ще триває. Сенека зазначав: «У вік наймиліший той, що іде під ухил, але ще не котиться до безодні. Та і той, хто стоїть біля останньої межі, не позбавлений, на мою думку, певних насолод, — насолодою стає відсутність потреби в них» [3, с. 24–25]. Рано чи пізно людині суджено переступити фатальну межу, що відділяє життя від смерті, остання нікого не омине. Той, хто спричиняє смерть іншій людині, потайки сподівається, що уникне смерті, але «вбивця спішить услід за вбитим», «...не з таким уже значним розривом обганяємо ми один одного» [3, с. 191].

«Mors et fugacem persequitur vizum» («Смерть наздоганяє і того, хто від неї тікає»), — говорить в прислів'ї. Смерть не дотримує черговості, не визначає, хто старий, а хто молодший за віком, часто забирає із собою людей, котрі ще не реалізувалися в житті, іноді віроломно, підкрадається нишком і до малят, і до тих, хто ще перебуває в розквіті сил. «Нам потрібно постійно пам'ятати, що смертні і ми, і ті, кого ми любимо», — писав Сенека [3, с. 115]. Тільки смерті відомо, хто повинен померти раніше, а хто — пізніше. «Тепер я розмірковую так: усі смертні, і для смерті немає закону. Що може відбутися кожного дня, може статися й сьогодні. Так пам'ятатимемо, мій Луцілію, про те, що скоро й ми вирушимо туди, куди відійшли оплакані нами. І, можливо, — якщо правдиві твердження мудреців,

і нас очікує спільне для всіх місце, — ті, кого ми вважаємо зниклими, тільки випередили нас» [3, с. 115].

У зв'язку з непередбачуваністю смертного часу в кожного виникають питання щодо цінності життя, його тривалості, змістовності, сенсу наповненості, значимості. Люди часто нарікають, що одного смерть забирає посеред життєвого шляху, а іншому продовжує старість — іноді обтяжливу і для нього, і для його оточення. Сенека розмірковує про це в контексті філософської ідеї відносності всього існуючого, вважаючи, що наповнене життя завжди триває, а порожнє — коротке. Кожне життя, сповнене добрими справами, може бути вагомішим за тривале в часі, але змістовно пусте. «Яка різниця, — писав він, — скоро чи нескоро підеш ти звідти, звідки все одно доведеться піти? Піклуватися потрібно не про те, щоб жити тривалий час, а про те, щоб прожити вдосталь. Чи житимеш тривалий час, залежить від фортуни, а чи житимеш удосталь — від твоєї душі. Повне життя завжди є тривалим, а повним лише тоді, якщо душа сама для себе стає благом і сама владарює над собою» [3, с. 184-185].

Філософ висуває кілька аргументів для обґрунтування ідеї відносності тривалості людського життя: «Чи багато радощів прожити вісімдесят років у неробстві?» Така людина й не жила, а затрималася серед живих, вона не пізно вмерла, а довго помирала. Прожив вісімдесят років! Але справа не в тому, з якого дня його вважати мертвим. А цей загинув у розквіті сил! Але виконав обов'язки громадянина, щирого друга, доброго сина й нічого та ніде не пропустив. Хай вік його неповний, зате життя наповнене. Прожив вісімдесят років! Ні, вісімдесят років проіснував — якщо тільки не говорити «прожив» у тому сенсі, як говорять про дерево, що воно живе» [3, с. 185].

Сенека порівнював людське життя з дорогоцінностями, котрі значимі не розміром, а вагою. Тому один продовжує жити в пам'яті людей і після смерті, а інший помер ще за життя, загинув, не встигнувши померти. Один жив, інший животів. «Навіщо запитувати, чи довго він жив?» — розмірковував філософ і відповідав: «Він прийшов і для нащадків, залишивши по собі пам'ять» [3, с. 187]. На думку Сенеки, певним аналогом значимості людського життя можна вважати книги. Є книги, невеликі за обсягом, але вони високохудожні й корисні. Інші, хоча надзвичайно ємні, не становлять цінності ні для сучасників, ні для нащадків. Ще одну важливу думку висловлював філософ і стосовно відносності тривалості людського життя: у контексті ідеї вічності, різниці між окремими тривалостями життя мізерні, їх, по суті, і немає. «Прах усіх урівнює: народжуємося ми нерівними, вмираємо рівними. Той, кого ти вважаєш загиблим, тільки випередив тебе» [3, с. 212]. В іншому листі до Луцілія, осмислюючи питання щодо

тривалості життя, Сенека запитував: «Чи більше має переваги старий над малюком?» Відповідь є такою: «Уяви собі безмежність глибин часу і обійми думкою весь світ, потім порівняй із цією безмежністю те, що називається людським віком, — і ти побачиш, який мізерний проміжок, якого ми бажаємо і намагаємося продовжити» [3, с. 214].

Розум — сутнісна властивість людини — дозволяє людині стійко, мужньо переживати нещастя, втрати, хвороби, без яких не існує життя. Ось деякі аргументи Сенеки: «Чи існує більше безумство, ніж оплакувати того, хто раніше пройшов шлях, який і тобі належить пройти. Хіба на нас не чекає одна загальна участь: хто народився, тому належить померти?» [3, с. 212]. І чи така вже страшна й несправедлива смерть? — запитував філософ. Адже феномени життя і смерті — предмети ціннісної свідомості. Життя, як і смерть, не гарне, не погане саме по собі. Поза нашою оцінкою вони — лише події в природному процесі. «Життя — і не благо, і не зло, а тільки вмістилище блага та зла», — зазначав Сенека [3, с. 215]. Інтерпретація життя як «утілення блага та зла» — це оціночна його характеристика. «Усе залежить від ставлення до нього. Кожний нещасний настільки, наскільки вважає себе нещасним» [3, с. 121].

Таким чином, ставлення до життя і смерті містить аксіологічний аспект. Смерть людини можна оцінювати не тільки негативно, а й позитивно. Сенека, наприклад, висловлював думку, що інколи смерть бажаніша, ніж життя, і «чи не краще тому, кому дозволено пройти свій шлях ще до втоми?». Звертаючись до Луцілія, він писав стосовно смерті: «Ти знаєш, скільком вона принесла користь, позбавила багатьох від тортур, бідності, скарг, від страти і нудьги» [3, с. 182-183]. Невипадково стародавні римляни говорили: «Mors laborum acmizeziarum quies est» — «Смерть — відпочинок від страждань і нещастя». Згідно із Сенекою, людина, котра живе в нормальних умовах, має невід'ємне право на життя, а в екстремальних умовах — і на смерть. Як відомо, в юні роки філософ подумував про самогубство через страждання, викликані важкою хворобою. «Часто мені хотілося покінчити із собою, але стримувала думка про старого батька, котрий дуже мене любив. Я замислювався не над тим, як мужньо зможу померти, а над тим, що він не зможе мужньо пережити страждання. Тому я наказав собі жити: адже інколи й залишатися жити — справа мужності» [3, с. 117]. Утім обставини змусили Сенеку прийняти мужнє рішення покінчити із собою — пішов з життя, дотримуючи своїх морально-філософських принципів.

Як людині жити, на що сподіватися, які життєві орієнтири обрати, перебуваючи на дистанції перед «останньою межею»? Дослухаємося до порад і настанов цього мужнього філософа. По-перше, необхідно

прожити життя так, щоби повністю реалізувати себе в ньому. Живи, немовби ти проживаєш кожний день, як останній, твій день — це «маленьке завершене життя». А якщо Бог подарує і завтрашній день, прийми його з радістю. Найщасливіший серед усіх той, хто без тривоги очікує завтрашнього дня: він упевнений, що належить сам собі. Хто говорив «прожите життя», той щоранку просинається з прибутком» [3, с. 29].

По-друге, Сенека радив позбутися страху смерті, не боятися її, допомогти самому собі зберегти самовладання: мати мужність жити всупереч обставинам, що склалися, але не втрачати мужності померти. «Моя настанова виліковує не одну хворобу, а все ваше життя. Ось воно: зневажай смерть! Хто подолав страх смерті, того ніщо не засмучує», — писав Сенека [3, с. 118–119]. Життя змушує загартовувати душу в боротьбі як із зовнішніми обставинами, так і зі своїми внутрішніми бідами. Складним випробовуванням для людини є її хвороби. Це випробування не стільки для тіла, скільки для душі. Хворобливість сковує не тіло, а душу, душа ж повинна бути готовою перетерпіти всі болі. Цим людина доведе, зауважував філософ, що хворобу можна перебороти або перетерпіти. Необхідно звертатися й до прикладів з життя тих хоробрих людей, котрі переборювали біль навіть зазнавши нелюдських тортур. «Тоді тобі допоможе кожний хоробрий, котрий переміг біль: і той, хто продовжував читати книгу, коли йому вирізали роздуті жили, і той, хто не припиняв сміятися, коли палачі, розлючені цим сміхом, випробовували на ньому знаряддя жорстокості. Невже розум не переборить біль, якщо її переміг сміх?» [3, с. 124].

Сенека постійно нагадував: потрібно мати мужність жити поряд зі смертю й померти, коли вона покличе. Полегшити ці обставини може тільки спокійний стан духу. Необхідно розуміти та сприймати реальність такою, якою вона є, не вдаватися до ілюзій стосовно «вічного» благоденства в цьому світі, бути готовим щомиті попроситися з ним. Ось що радив філософ людині, яка переймається проблемою смерті: «А якщо явиться і покличе смерть, хай і передчасна, що перериває життя посередині, плід цього життя давно скуштовано: адже така людина пізнала природу в більшій її частині і знає, що часу чеснот не додає. Їй будь-який вік здається коротким, якщо міряти його по-рожніми й безкінечними насолодами» [3, с. 127].

Мудрецеві не страшна смерть, він сміливо зустрічає її, переходить до іншого життя, якщо воно існує. А якщо його немає, це нічого не змінює в його переконаннях. «Припустимо, — говорив Сенека, — що я щезаю зовсім, що від людини нічого не залишається; моя мужність від цього не менша, навіть якщо я іду в небуття» [3, с. 190]. Згідно зі

стійками, тільки той досягає свободи, хто живе розумно, усвідомивши необхідність природного порядку, зокрема смерті, переборює страх перед невідворотним, таким чином перемігши себе.

Як висновок зазначимо, що тема життя і смерті зводиться до одного проблемного запитання, яке є основним у моральній філософії стоїків: як людині жити в цьому світі? Сенека — один із найавторитетніших філософів-стоїків — надає узагальнену відповідь: у злагоді з природою, гармонії з її законами, творити добро для людей, мужньо долати примхи фортуни, стійко переборювати страждання, гідно зустріти смерть.

Список використаних джерел

1. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Диоген Лаэртский. — М. : Мысль, 1986. — 571 с.
2. Дьяченко Н. В. Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий. Опыт прочтения: монография / Николай Дьяченко. — Харьков : Издатель Савчук О. О., 2014 г. — 156 с.
3. Сенека Л. А. Нравственные письма к Луцилию / Л. А. Сенека. — Харьков : Литера Нова, 2013. — 291 с.

References

1. Diogenes Laërtius. O zhizni, ucheniyakh i izrecheniyakh znamenitikh filozofov / Diogenes Laërtius. — M. : Mysl. 1986. — 571 s.
2. Diachenko N. V. Rimskiye stoiki: Seneca, Epictetus, Marcus Aurelius. Opyt prochteniya: monografiya / Nikolay Diachenko. — Kharkov : Izdatel Savchuk O. O., 2014 g. — 156 s.
3. Seneca L. A. Nравstvennyye pisma k Lucilius / L. A. Seneca. — Kharkov : Litera Nova. 2013. — 291 s.

■ UDC 125.5:101.9 СЕНЕКА

Diachenko M. V., Doctor of Philosophical Sciences, the Head of the Department of Philosophy and Political Science, Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv
rvv2000@mail.ru

THE THEME OF LIFE AND DEATH IN SENECA'S ETHICAL PHILOSOPHY

The aim of this paper is to examine the thoughts of Seneca on identifying the role and place of death in human life, determining its meaning and purpose in the world.

Research methodology. In the process of research the author has used general philosophical methodology embodied into the dialectical method as a system of thinking. In addition, general scientific methods, namely analysis and synthesis, comparison, abstraction, generalization, idealization, interpretation and others have been also used.

Results. According to Seneca, the phenomena of life and death are the items of value consciousness. Life, like death, is not good, not bad in itself. Outside our appraisal they are only the events in the natural process. Our attitude towards them contains an axiological moment. The death of a person can be evaluated not only negatively but also positively: sometimes death is more desirable than life. Firstly, you should live the life given to you so as to fully realize your potential. Secondly, you need to get rid of the fear of death, stop being afraid of it. You should control yourself: to have courage to live in spite of the circumstances and stop being afraid to die. You should accept the reality, not to indulge in illusions about unending bliss in this world, be ready to leave it every moment. According to the teachings of the Stoics, only those reach freedom, who live wisely, recognize the need of natural order, including death, overcome the fear of the inevitable and thus win themselves. Seneca's guidelines concerning the meaning of human existence are as follows: to live in harmony with nature, with its laws, do good to people, courageously meet the whims of fortune, endure suffering, die worthily.

Novelty. The paper focuses on the semantic content of the meaning of human existence in the context of life and death. In particular it is noted that, according to Seneca, real self-identity in the process of life is possible on condition of the awareness of death as a necessary component of it. It is in this case that the person overcomes the fear of death and reaches freedom..

The **practical significance.** The material in this paper can enrich knowledge about the search for the meaning of human life, attitude to death as an inevitable but quite a natural event of life that is a prerequisite for the development of an optimistic outlook.

Key words: person, life, death, disease, fear of death, mind, the meaning of life, courage.

Надійшла до редколегії 20.12.2016 р.